

СОЦІАЛЬНО - ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Нгуен М. К.

Міжрегіональна Академія управління персоналом, Україна, м. Київ

Стаття присвячена висвітленню соціально-педагогічних аспектів міграційних процесів в сучасному суспільстві. Мета статті полягає в обґрунтуванні феномену міграції з точки зору соціально-педагогічної адаптації та соціалізації сім'ї мігрантів та їхніх дітей. Проаналізовано міграцію, як фактор дестабілізації адаптації дітей мігрантів і причини міграції, які негативно впливають на розвиток дитини.

Ключові слова: діти-мігранти, соціальна адаптація, турбота, спілкування, соціалізація.

Нгуен Мань Кьонг Социально-педагогические аспекты миграционных процессов/ Межрегиональная Академия управления персоналом, Украина, Киев.

Статья освещает социально-педагогических аспектов миграционных процессов в современном обществе. Цель статьи состоит в обосновании феномена миграции с точки зрения социально-педагогической адаптации и социализации семьи мигрантов и их детей. Проанализированы миграция, как фактор дестабилизации адаптации детей мигрантов и причины миграции, которые негативно влияют на развитие ребенка.

Ключевые слова: дети-мигранты, социальная адаптация, забота, общение, социализация.

Nguen Man' Kyong Social and educational aspects of migration processes/ Inter-regional Academy of personnel management, Ukraine, Kiev.

The article is devoted to the social and educational aspects of migration in contemporary society. The purpose of the article is to justify the phenomenon of migration in terms of social and educational adaptation and socialization of migrant families and their children. Analysis of migration as a factor destabilizing the adaptation of children of migrants and migration causes that negatively affect a child's development.

Keywords: migrant children, social adaptation, care, communication, socialization.

Вступ.

Наукові розробки сучасних проблем міграції відрізняються багатогранністю і широким спектром досліджуваних об'єктів. Так, взаємні установки і стратегії міжкультурної взаємодії мігрантів та приймаючого населення, соціально-психологічні установки російської молоді по відношенню до мігрантів досліджено в працях Н. М. Лебедевої [1, с.276]. Етнопсихологічні та соціально-психологічні питання біженців і вимушених переселенців, досвід практичної роботи з надання психологічної підтримки даної категорії осіб проаналізовано у дослідженнях Г. У. Солдатової [2].

Проблему інтеграції вимушених мігрантів в місцеве співтовариство вивчала група дослідників – Б. Г. Жогін, Т. Ф. Маслова і В. К. Шаповалов та ін. [3]. В цілому увагу вчених сконцентровано на психологічних, демографічних і соціальних особливостях міграції, при цьому абсолютно відсутні роботи, пов'язані з освітньою парадигмою міграції, з адаптацією, підтримкою і захистом дітей-мігрантів.

У вітчизняній педагогіці дослідження, присвячені педагогічним проблемам міграції, вкрай рідкісні і розрізнені. Наприкінці 90 -х років наукова школа Є. В. Бондаревської (І. В. Бабенко, М. А. Болдирева, О. В. Гукаленко, Л. М. Сухорукова та ін.) розробила новий напрямок у педагогіці – мігрантська педагогіка. Мігрантська педагогіка досліджує проблеми адаптації та соціалізації, педагогічної підтримки та захисту дітей, що мають проблеми у зв'язку з міграцією. В якості методичної основи мігрантської педагогіки використовуються філософський принцип гуманізму, аксіологічний, сінергетичний, культурологічний і особистісний підходи, положення теорії соціальної адаптації та кроскультуралізма.

О. В. Бондаревська вважає, що ефективно вирішення проблем навчання і виховання дітей-мігрантів може бути забезпечено в особистісно-орієнтованому освітньому процесі [4, с.11]. Це обумовлено тим, що особистісно-орієнтована освіта являє собою утворення, яке не тільки озброює людину знаннями, вміннями та навичками, а й допомагає їй у вирішенні її життєвих проблем. У контексті особистісно-орієнтованого підходу виховання розглядається як гуманітарна практика, спрямована на турботу і допомогу дітям-мігрантам, відновлення їх природно-антропологічних прав, на подолання соціальної дезінтеграції та маргіналізації.

Культуродоцільність середовища школи є необхідною умовою зменшення і часткового подолання соціально-психологічної напруженості, дискомфорту, екзистенційного вакууму, страху, безвиході та інших стресових станів, у яких перебувають діти-мігранти.

І. В. Бабенко зазначає, що ситуація міграції особливо важка для дітей і підлітків, які в нормальному випадку повинні інтегруватися в суспільство через посередництво системи освіти [5]. Однак ця система не запрограмована для них і зустрічає їх з недовірою. Вони повинні докладати більших зусиль, ніж їх однолітки, і часто зазнають невдачі. Тривалий час вважалося, що зусилля адаптуватися повинен докладати виключно сам мігрант. Сьогодні допускається, що приймаюча спільнота зобов'язана полегшити йому цей процес, особливо дітям та юнакам-мігрантам. Шкільна система повинна враховувати їх положення, їх рубежі і потреби, особливо враховувати дві обставини: 1) дитина-мігрант не знає або погано знає мову і психологію шкільної системи; 2) у процесі інтеграції дитина ризикує втратити власну мову і культурні особливості своєї особистості.

У наукових працях О. В. Гукаленко показані важливість і багатоаспектність проблем полікультурної освіти та педагогіки роботи з дітьми-мігрантами в ракурсі гуманістичної парадигми. Педагогіка роботи з дітьми-мігрантами представлена в роботах О. В. Гукаленко як нова галузь педагогічного знання, що

вивчає і забезпечує процес адаптації та підтримки дітей-мігрантів та їхніх сімей в полікультурному освітньому просторі. Її категоріями виступають міжкультурна освіта, учні-мігранти, фонові знання, соціокультурна адаптація, реабілітація, діалог культур, культурний шок, підтримка і захист особистості, особистість на рубежі культур. Система педагогічної підтримки і захисту учнів-мігрантів і її розвиток в полікультурному освітньому просторі представлені як середовище виховання, освіти, розвитку, адаптації та реабілітації дітей-мігрантів [6].

Завдання статті – розглянути соціально-педагогічні аспекти міграційних процесів. Соціально-педагогічний підхід при вивченні проблем міграції акцентує увагу на проблемах соціально-педагогічної адаптації та соціалізації сім'ї мігрантів та їхніх дітей, їх супроводу та підтримки. Соціальна педагогіка розглядає проблему міграції в ракурсі створення комплементарного середовища для взаємодії “своїх” і “чужих” (“місцевих” і “прийшлих”). Крім цього, соціально-педагогічний підхід в дослідження міграції спрямовує на вивчення форм, принципів і методів педагогічного впливу на учнів-мігрантів для успішного оволодіння найчастіше новою мовою і отримання знань для успішної реалізації свого потенціалу.

Міграція включається в контекст зміни та становлення відносин певних груп людей або індивідів у приймаючому соціальному середовищі. Ми розглядаємо в міграції населення аспекти, що призводять до суперечностей дітей-мігрантів при зіткненні з новим соціальним середовищем, відхиленнями від норми (дезадаптація, дезінтеграція, маргіналізація, девіація). Діти-мігранти є суб'єктами, яким необхідний соціально-педагогічний супровід в адаптації, інтеграції та соціалізації.

Використовуючи соціально-педагогічний підхід, в нашому дослідженні виявлено й охарактеризовано такі фактори міграції які дестабілізують адаптацію дітей-мігрантів, як макрофактори, мезофактори, мікрофактори і особистісні фактори.

До широкого контексту розвитку дитини-мігранта відносяться і макрофактори, які А.В. Мудрик розцінює як характеристики суспільства, в якому проживає дитина, так і характеристики суспільства походження [7, с.138]. Відмінні особливості цих спільнот можуть включати соціокультурні, політичні та економічні фактори, такі як бідність в країні, насильство, утиски в рідній країні, військові та міжетнічні конфлікти в рідній країні, соціокультурна дистанція, різне віросповідання, релігійні конфлікти, міжетнічна напруженість, етнічний склад суспільства, рівень культурного плюралізму.

Говорячи про міграцію, як про макрофактори, що дестабілізують адаптацію дітей-мігрантів, слід акцентувати увагу на причинах міграції, оскільки соціальний педагог та інші фахівці повинні враховувати цю інформацію при плануванні стратегій роботи з дітьми даної категорії. Причини міграції здійснюють безпосередній вплив на загальний стан дитини і ступінь готовності адаптації до нових соціокультурних умов. Ю.П. Платонов та Л.Г. Почебут вважають, що серед причин міграції, які негативно впливають на розвиток дитини, слід віднести бідність, нестабільність в рідній країні, утиск, насильство,

втрата рідних і близьких, військові та міжетнічні конфлікти, що робить неможливим їх подальше проживання в рідній країні [8]

Сучасне суспільство характеризується нестабільним станом. Тим часом відомо, що навіть незначні суспільні потрясіння найсильніше вражають найбільш уразливих і беззахисних членів суспільства – дітей, які особливо тяжко переносять їх в умовах міграції. Діти-мігранти часто піддаються ризику, пов'язаному з прямою загрозою для їх життя чи так званому “соціальному ризику”, при якому вони позбавлені життєво необхідних соціальних і психологічних умов для нормального подальшого розвитку.

У умови міграції дитина опиняється на рубежі культур і перед нею виникають два найважливіші особистісно значущі питання: збереження своєї культурної ідентичності та адаптації в новому середовищі. Збільшення того або іншого ризику може викликати різні розлади, порушення поведінки та дезадаптацію, що нерідко виявляється в пристрасті до девіантної поведінки. Такі обставини можуть зробити дитину злочинцем чи штовхнути її на самогубство. Однак якщо надати своєчасну кваліфіковану допомогу, вона може впоратися з труднощами.

Одним з найбільш істотних макро-факторів, що дестабілізують адаптацію дітей-мігрантів, є соціокультурна дистанція, яку А. Фернхем і С. Бочнер розуміють як об'єктивні відмінності в способі життя, що суб'єктивно сприймаються, відмінності в системі цінностей, поглядів, установок між культурою мігрантів і культурою країни їх поселення. Чим більше була соціокультурна дистанція, тим складніше протікав процес адаптації мігрантів [9].

Саме рідна культура є головним чинником, який вчить дітей як думати, відчувати і діяти в суспільстві. На новому місці діти-мігранти намагаються вести звичний спосіб життя, приміряючи своє минуле до мігрантської дійсності, використовуючи духовний досвід і поведінкові норми свого народу. З перших же спроб пристосуватися до нової обстановки діти-мігранти, позбавлені звичного соціального оточення, соціальних ролей, переживають психологічну кризу, відчувають “культурний шок”. Вони стикаються з реальністю, де звичні для них норми життя та цінності втрачають свою значимість. Тут необхідно знайти новий спосіб співіснування з найближчим оточенням: з однолітками, вчителями в школі [10].

Діти, що належать до іншої етнічної групи, обмежені в можливості вільного користування своєю мовою, звичаями, правами, традиціями. Оскільки корінне населення не завжди відрізняється толерантністю до представників інших національних груп, це може виявлятися в таких крайніх формах самосвідомості у дітей, як націоналізм і шовінізм. При відсутності можливості реалізувати свої культурні цінності відбувається втрата етнічної самосвідомості теперішнього і наступних поколінь, що характеризує їх як потенційну дезадаптивну особистість.

Наступною перешкодою до пристосування в новому середовищі в міграційній ситуації може служити різне віросповідання. Релігійні суперечності позначаються на розвитку світогляду дитини, формуючи поведінку відповідне певним догмам і віровченням. А прагнення зберегти власне віросповідання

тільки загострює ситуацію перебування таких дітей у іншій етнокультурній середовищі, особливо в школі.

Прикладом порушення адаптивної рівноваги, що приводить до стресів і створює різні проблеми розвитку у дітей-мігрантів, можуть служити перебудова особистісно-життєвого простору, розрив внутрішньо-родових і внутрішньо-родинних зв'язків, зміна знайомого оточення, національних традицій. Діти-мігранти живуть ніби між двома будинками: тим, який вони покинули, і тим, в який вони хотіли б увійти, але він залишається для них недоступним. Такий стан позбавляє їх ідентичності та культурної приналежності. Таким чином, для того аби діти-мігранти могли благополучно вписатися в нове культурне середовище необхідно терпеливо підтримувати сформовану систему і сприймати її такою, яка вона є.

Наступною групою факторів, що дестабілізують адаптацію дітей-мігрантів опосередковано, є група так званих мезо-факторів. До числа мезо-факторів входять зміни в соціальному статусі дітей-мігрантів і в способі життя, нетерпиме ставлення приймаючого суспільства до представників іншої культури, відсутність соціальної підтримки, важка життєво-соціальна ситуація розвитку в міграційній ситуації і все те, що чинить вплив на дитину через сім'ю, школу, соціальне оточення [7]. Проміжне становище цих умов почасти ускладнює можливість їх обліку, однак цей облік необхідний. Розглянемо детальніше ці чинники.

Соціальний статус розглядається як положення дитини в системі суспільних і значущих міжособистісних відносин, залежне від характеру її взаємодії з обставинами, представленими в ситуації [11].

На думку Ш.М. Гімбатова, міграція зазвичай призводить до зниження соціального статусу сім'ї мігрантів. Його зміна скорочує більшість їх можливостей та прав. Часто опинившись у важкій ситуації, перебуваючи наодинці зі своїми проблемами, діти-мігранти не можуть задовольнити основні соціальні потреби і права: в отриманні освіти та медичного обслуговування, підтримки, захисту, самоствердженні та ін. Труднощі, пов'язані зі зміною статусу, долають не всі діти, і ті, хто не справляється з ними, поступово маргіналізуються. Для дітей-мігрантів не виключається небезпека опинитися в числі дітей групи ризику або дітей-жертв соціалізації [12].

Одним з важливих мезофакторів, дестабілізуючих адаптацію дітей-мігрантів до нового середовища, є нетерпиме ставлення приймаючого суспільства до представників іншої культури. Воно виражається в загостренні національних забобонів, настороженості, упередженості суджень та оцінок, готовності приписувати їм неіснуючі негативні якості і мотиви, пов'язування небажаних соціальних явищ з перебуванням мігрантів на даній території.

Слід зазначити, що в сучасному суспільстві склалося подвійне ставлення до даної категорії населення. Більшість корінних жителів співчуває стану сімей мігрантів і намагаються допомагати у вирішенні їх проблем, і менша частина населення відноситься байдуже і не цікавиться даним питанням. Суспільство підтримує думку і тенденцію, що у бідах і труднощах мігрантів винна влада, непродумані дії і політика, які привели до виникнення міжнаціональних

конфліктів, а тому вирішувати проблеми мігрантів повинні, перш за все, владні органи, державні установи. У кінцевому рахунку, мігранти та їхні діти залишаються один на один зі своїми проблемами і труднощами.

У процесі входження дитини в іншу культуру має значення правильно організована соціально-педагогічна підтримка і супровід.

Соціальна підтримка з боку співвітчизників і з боку місцевого населення розглядається як один з основних факторів, що позитивно впливають на психологічне благополуччя, поліпшують фізіологічні, емоційні, інформаційні та матеріальні ресурси мігрантів. Соціальна підтримка сприяє збереженню адекватної самооцінки і самоповаги, успішної адаптації в новому середовищі. Спілкування з співвітчизниками має певні емоційні переваги, даючи можливість поділитися думки про життя в новому оточенні. Крім того, безумовно, ті, хто перебуває в подібному становищі, можуть бути джерелом корисних відомостей про те, як подолати проблеми, що виникають в новій обстановці [13].

Відсутність турботи про дитину-мігранта з боку родини, освітніх установ і суспільства в цілому. Поняття турботи в науці про людину трактується досить широко. Її розглядають як особливе діяльне ставлення до людини, спрямоване на надання допомоги, сприяння благу і щастя людини і що випливає з співчуття або обов'язки. Ситуація відсутності піклування забарвлена емоцією заклопотаності дитини, що має різний діапазон прояви у відносинах, почуттях, способах поведінки. Вона виступає як причина:

1. порушень у сфері самооцінки, образу "Я", що виражаються в стурбованості своїм становищем серед значущих дорослих і дітей, у кризі ідентичності, тобто втрати орієнтування в світі цінностей, у налаштованості на ситуацію конфлікту, спрямованого всередину себе або на оточуючих;

- 2) депривації відносин дитини до мікросередовища, зменшення індивідуального досвіду їх побудови з дорослими і однолітками, слабого орієнтування в емоційно-чуттєвих проявах відносин між людьми;

- 3) порушень процесів спілкування, що тягне за собою стійкі відхилення в сфері самооцінки і мотивації як більш глибоких особистісних утворень. При цьому формуються різні негативні форми спілкування як наслідок порушеного контакту: конфліктна форма неадекватного протесту, "комунікативного нападу" на дорослого, уникаюча форма ухилення від контакту з дорослим, демонстративна форма, орієнтована на залучення уваги оточуючих людей та ін.

Аналізуючи важку соціальну ситуацію розвитку дитини-мігранта як фактор, що дестабілізує адаптацію, виділяємо в ній такі аспекти як відсутність турботи про дитину, незахищеність дитини перед травмуючими обставинами, виключення дитини з процесів цілеспрямованого виховання та освіти.

Мікрофактори, які дестабілюють адаптацію дітей-мігрантів в ситуації міграції, характеризують ті соціальні групи, в яких дитина перебуває безпосередньо, і які впливають на неї. Основними складовими мікрофакторів виступають значущі відносини дитини-мігранта в сім'ї, в освітньому закладі, в групі однолітків в плані соціального розвитку.

Серед мікрофакторів, що дестабілюють адаптацію дітей-мігрантів, відзначимо наступні:

1. зниження ролі і функції сім'ї у вихованні дитини;
2. процес адаптації до програм навчання в новому освітньому закладі;
3. труднощі в спілкуванні з групою однолітків;
4. перерва та виключення з процесів навчання і виховання;

Сім'я, як відомо, відноситься до найважливішого соціального інституту соціалізації дитини, де рано закладаються всі основні структури соціальної поведінки. Сім'я відіграє ключову роль у когнітивному, емоційному і соціальному розвитку дитини, у передачі дітям цінностей, віри і норми, властивих даній культурі [14, с. 394]. Однак у ситуації міграції сім'я все в меншій мірі виконує свою функцію, і все більшою мірою стає ареною особистісного і морального конфлікту. Це призводить до відсторонення сім'ї від процесу виховання, що негативно відображається на дітях як найбільш незахищених та уразливих членів суспільства.

Економічні проблем, непорядкованість побуту у сім'ях мігрантів породжують й психолого-педагогічні проблеми. В зарубіжній літературі групи мігрантів традиційно включають до розряду «маргінальних». Вони «виключені» не лише з ринку праці, із соціальних мереж, а й відірвані від підтримки та допомоги, яких вони потребують. Вони не можуть брати участі у загальноприйнятих видах діяльності, підтримати себе, піклуватися про себе прийнятими у суспільстві способами. Втративши внаслідок міграції житло та значну частину майна, нажитого за попередній період життя, мігранти зашилися з єдиним капіталом – професійними знаннями, навичками та компетенціями. Більшість з них змінює професію на низько професійну, таким чином втрачаючи цей єдиний і безцінний для них капітал, оскільки їм часто доводиться неефективно і нераціонально, або не в повній мірі використовувати свій освітній та професійний потенціал.

Висновки. Міграція – це комплексний соціальний процес, який передбачає масове переміщення населення між населеними пунктами, пов'язане зі зміною постійного місця проживання, яке призводить до істотної зміни соціального стану учасників процесу.

Опинившись в іншому середовищі, особистість неминуче змушена до необхідності соціокультурної адаптації, оскільки неможливо жити в іншій країні, орієнтуючись тільки на цінності власної культури. Однак проблема соціокультурної адаптації є «двосторонньою» проблемою: адаптуватися повинні не тільки мігранти, а й суспільство: організації, в яких працюють мігранти, освітні установи, де навчаються діти мігрантів і т.ін.

Певну компенсаторну роль в адаптації дитини на новому місці грає школа, поступово формуючи в дитині-мігранті моральні норми і певні стандартні суспільні норми поведінки. Але в умовах відсутності соціально-педагогічної підтримки та захисту дітей-мігрантів з боку установи освіти, неякісні характеристики цих відносин, виключення з процесів цілеспрямованого виховання та освіти призводять до формування так званих асоціальних форм активності дитини. Дитина-мігрант стає незахищеною від кримінального світу, активно залучається до асоціальних і антисоціальних угруповань, засвоюючи досвід асоціального життя.

Застосування соціально-педагогічного підходу до дослідження проблеми дозволить, на наш погляд, досягти більш повного і глибокого розуміння процесу взаємодії дитини-мігранта та соціокультурного середовища. Даний підхід не тільки дозволить виявити основні фактори ризику, які дестабілізують адаптацію особистості до нового соціального оточення, а й розкрити компенсаторні фактори особистості і середовища, що впливають на успішність входження дитини-мігранта в нове середовище.

Література:

1. Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп. - М.: Старый сад, 1997. - 271-289 с.
2. Солдатова Г. У. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы. - М.: 2001. - 279 с.
3. Жогин Б. Г., Маслова Т. Ф., Шаповалов В. К. Интеграция вынужденных мигрантов в местное сообщество: опыт практической и исследовательской деятельности. - Ставрополь: Ставропольсервис школа, 2002. - 432 с.
4. Бондаревская Е. В. Гуманистическая парадигма личностно ориентированного образования // Педагогика. - 1997. - №4. - С. 11-17.
5. Бабенко И. В. Педагогическое лингвострановедение как культурологический компонент образования учащихся-мигрантов: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - Ростов н/Д, 1998. - 198 с.
6. Гукаленко О. В. Диагностический инструментарий для изучения особенностей детей-мигрантов и трудностей работы в поликультурном образовательном пространстве. - Тирасполь: РИО ПТУ, 2000. - 63 с.
7. Мудрик А. В. Социальная педагогика. - М.: Издательский центр «Академия», 2000. - 200 с.
8. Платонов Ю. П., Почебут Л. Г. Введение в этническую психологию. - СПб: 1995. - 200 с.
9. Furnham A., Bochner S. Culture Shock: Psychological reactions to unfamiliar environments. L. & New York, 1986.
10. Парк Р. Ассимиляция. Теоретическая социология. Антология. - М.: Университет, 2002.
11. Расчетина С. А. Подросток и улица: стратегия профилактики безнадзорности. - СПб: Издательство Буковского, 2005. - 244 с.
12. Гимбатов Ш. М. Социально-экономическая оценка вынужденной миграции в Республике Дагестан и проблема комплексной адаптации вынужденных мигрантов в новой социокультурной среде // Региональный вестник молодых ученых. - 2004. - №3
13. Berry J. W. Immigration, Acculturation and Adaptation. Ontario, 1996.
14. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка. - СПб: Питер, 2002. - 640 с.

References:

1. Lebedeva N. M. Socyально-psyholohyčeskye zakonomernosty akkulturacyy etnyčeskyx hrupp // Etnyčeskaja psyholohyja y obščestvo / Pod red. N. M. Lebedevoy. – М.: Staryj sad, 1997. – S.271-289.

2. Soldatova H. U. *Psyxolohyja bežencev y vynuždennyx pereselencev: opyt yssledovanyj y praktyčeskoj raboty.* – M.: 2001. – 279 s.
3. Zhohyn B. H., Maslova T. F., Shapovalov V. K. *Yntehratsyia vynuždennykh myhrantov v mestnoe soobshchestvo: opyt praktycheskoi y yssledovatel'skoi deiatelnosti.* – Stavropol: Stavropolservys shkola, 2002. – 432 s.
4. Bondarevskaja E. V. *Humanystyčeskaia paradyhma lychnostno oryentyrovannoho obrazovanyia.* // *Pedahohyka.* 1997. № 4. – S. 11-17.
5. Babenko Y. V. *Pedahohyčeskoe lynhvostranovedenye kak kulturolohyčeskyi komponent obrazovanyia uhashchyksia-myhrantov. Dyssertatsyia na soyskanye uchenoi stepeny kandydata ped. nauk.* – Rostov n/D.: 1998.
6. Hukalenko O. V. *Dyahnostyčeskyi ynstrumentaryi dlia yzuchenyia osobennostei detei-myhrantov y trudnostei raboty v polykulturnom obrazovatel'nom prostranstve. Učebno-metodyčeskoe posobyje.* – Tyraspol: RYO PTU, 2000. – 63 s.
7. Mudryk A. V. *Sotsyalnaia pedahohyka: Učeb. dlia stud. ped. vuzov /* – M.: Yzdatel'skyi tsentr «Akademyia», 2000. – 200s.
8. Platonov Yu. P., Pochebut L. H. *Vvedenye v etnyčeskuuiu psyxolohyiu.* – SPb.: 1995. – 200s.
9. Furnham A., Bochner S. *Culture Shock: Psychological reactions to unfamiliar environments.* L. & New York, 1986.
10. Park R. *Assymyliatsyia // Teoretyčeskaia sotsyolohyia. Antolohyia / Pod red. SP. Bankovskoi. 4.1.* – M.: Knyzhnyi dom «Unyversytet», 2002.
11. Raschetyna S. A. *Podrostok y ulytsa: stratehyia profylaktyky beznadzornosti. Učebnoe posobyje.* – SPb.: Yzdatel'stvo Bukovskoho, 2005. – 244s.
12. Hymbatov Sh. M. *Sotsyalno-ekonomyčeskaia otsenka vynuždennoi myhratsyy v Respublyke Dahestan y problema kompleksnoi adaptatsyy vynuždennykh myhrantov v novoi sotsyokulturnoi srede // Rehyonalnyi vestnyk molodykh uchenykh.* – M.: № 3, 2004.
13. Berry J. W. *Immigration, Acculturation and Adaptation.* Ontario, 1996.
14. Niukomb N. *Razvytyje lychnosti rebenka.* – SPb.: Pyter, 2002. – 640s. S. 394.